

DİN & FELSEFE

ARAŞTIRMALARI

Religion and Philosophical Research

E-ISSN: 2667-6583

Aralık | December 2020

Cilt | Volume: 3 - Sayı | Number: 6

OAKES, TEİZM VE PANTEİZM

Oakes, Theism and Pantheism

Mehmet Sait REÇBER, Prof. Dr.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi | Ankara University Faculty of Divinity

msrecber@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4438-8209>

Makale Türü | Type of Article: Araştırma Makalesi | Research Article

Başyuru Tarihi | Date Received: 20.11.2020

Kabul Tarihi | Date Accepted: 27.12.2020

Atıf | Cite As

REÇBER, M. S. "Oakes, Teizm ve Panteizm". Din ve Felsefe Araştırmaları 3/6 (Aralık 2020): 137-159.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Etik Beyanı | Ethical Statement

Bu makalenin yazarı/yazarları, hakemleri ve dergi editör grubu Din ve Felsefe Araştırmaları dergisinin Etik Kurallarına uyduklarını kabul eder.

The author/authors, referees, and journal editorial group acknowledge that they adhere to the Code of Ethics for the journal of Religion and Philosophical Research.

OAKES, TEİZM VE PANTEİZM

Mehmet Sait REÇBER

ÖZ

Makalede geleneksel teizmin panteizmi gerektirip gerektirmediği Robert Oakes'ın bu konuda ileri sürmüş olduğu gerekçeler ışığında ele alınıp, eleştirel açıdan değerlendirilmektedir. Öncelikle 'teizm' ve 'panteizm' hakkında kısa bir kavramsal çözümlenme yapıldıktan sonra Oakes'ın teizmin bazı öğretilerinin panteizmi gerektirebileceği noktasındaki iddiaları üzerinde durulmaktadır. Oakes'ın yaklaşımına yönelik olarak ortaya konulan eleştiriler de dikkate alınarak, geleneksel teizmin panteizmi gerektirebileceğine ilişkin iddiaların başka türlü anlaşılma/yorumlanmaya açık olduğu, bu iddiaları temellendirmek için ileri sürülen gerekçelerin ikna edici olmadığı savunulmaktadır. Tartışmalı olduğu kadar teizmle bağdaşmayan bir takım gerekçelere bağlı olarak savunulan teizmin panteizmi gerektirebileceği çıkarımının temelde kapsayıcı/uzamsal ontolojik sezgilere dayandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda ortaya konulan ontolojik yorumlamaların panteist bir anlayışı zımnen içeren ontolojik sezgilerle iç içe olabileceklerine dikkat çekilirken, teizmin öngördüğü Tanrı-âlem ilişkisi önündeki zorlukların panteist veya panteist-vari bir yorumla aşmanın rasyonel bir tercih olmadığı savunulmaktadır. Makale Oakes'ın bu konuda ileri sürdüğü gerekçelerin ikna edici olmadığı kadar geleneksel teizmin temel öğretileriyle de uyumlu olmadığı sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oakes, Tanrı, Teizm, Panteizm, Âlem, Yaratma.

GİRİŞ

Tanrı tasavvurları arasındaki farklılıkların oluşumunda Tanrı ile diğer varlıklar arasında öngörülen ilişkinin temel bir belirleyici etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Bu farklılıkları Yaratan ile yaratılanlar arasında mutlak ve aşılmaz bir ontolojik ayrımı esas alan, aşkın bir ulûhiyet anlayışına dayanan teizmden, Tanrı ile diğer varlıklar arasında bir tür özdeşleştirmeye giden, içkin bir ulûhiyet anlayışını savunan panteizme kadar çeşitli yaklaşımlarda gözlemlemek mümkündür. Tanrı'nın varlığı ve sıfatları noktasında teizmle önemli ölçüde hemfikir görünen deist yaklaşımların Tanrı'nın âlemi yarattıktan sonra vahiy veya mucize yoluyla bir takım müdahalelerde bulunmadığı veya bulunamayacağı noktasında teizmden ayrışmalarının temelinde yine Tanrı'nın yaratma düzlemiyle ilişkisine dair farklı sezgiler bulunmaktadır.

Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkinin ulûhiyet anlayışları üzerinde etkili olmasının temelinde bu ilişkinin mahiyetini kavramanın önündeki zorlukların bulunduğu düşünülebilir. Öyle ki Tanrı ile diğer varlıklar arasında öngörülen ontolojik ilişkiye dair bir tasavvurun ne denli tutarlı olduğu sorusu bir yana, bu noktada farklılaşan tasavvurları birbirinden net bir şekilde ayırmak da her zaman mümkün

görünmemektedir. Çoğunlukla teizm, deizm, panteizm ve panenteizm olarak karşımıza çıkan tasavvurlardan her birinin kendi içinde farklılaşan bir takım eğilimler sergilediği de bilinmektedir. Bu farklılıklar teistik dinler/ anlayışlar arasındaki farklılıklarla sınırlı olmayıp, diğer yaklaşımlar için de geçerli görüldüğünden bu konuda kategorik genellemelere gitmek yanıltıcı olacaktır. Bu bağlamda, Tanrı'nın mutlak birliğini ve aşkınlığını temel alan İslam ile hulûl inancını savunan Hıristiyanlığın panteizm veya panenteizmle muhtemel ilişkileri noktasında birbirlerinden farklılaşabileceklerini tahmin etmek zor olmayacaktır.¹ Tanrı'nın âleme içkinliğini savunan panteist yaklaşımlar içinde de teizme yaklaşan anlayışlar kadar materyalizmi çağrıştıran veya gerektiren yaklaşımlar olduğu gibi, benzer şekilde teistik gelenekler içinde de panteist bir anlayışa yaklaşan yorumlamalardan da söz etmek mümkündür. Bütün bunların önemli ölçüde Tanrı ile diğer varlıklar (Yaratan ile yaratılan) arasındaki ilişkinin mahiyeti, alan ve sınırlarını belirlemek noktasındaki muğlaklıkların bir sonucu olarak karşımıza çıktığını söylemek abartılı olmayacaktır.

Bu noktada karşılaşılan zorlukları felsefenin ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. İlkçağ felsefesine bakıldığında evrenin varlığını ve düzenliliğini açıklamak için bir ilk varlık veya ilke (*arché*) arayışında karşılaşılan sorunlar bu türden sorunlar gibi görünmektedir. Bu dönemde açıklayan (*arché*) ve açıklanan (*kosmos*) şeklindeki nedensel bir ilişki bağlamında birinci ile ikinci arasında ne tür bir ontolojik ilişki olabileceği merak konusu olurken, böyle bir ilkenin *zorunlu* şeklinde tasavvur edilmesi bilimsel bir açıklama getirmek türünden bir yaklaşım olarak da görülebilir.² Konumuz açısından önemli görünen Anaksimandros'un ilk defa dile getirdiği *arché*'nin *arché*'si olduğu şeyden, yani açıklayanın açıklayandan 'ayrı veya farklı' olması gerektiği düşüncesidir ki, buna göre *kosmos* olan doğal dünyanın sergilediği düzenlilikteki birliği açıklayan şeyin/varlığın kendisi bir açıklamaya konu olmamalıdır.³ Parmenides'in bu bağlamda dile getirdiği husus daha derinlikli bir soruna işaret ediyor görünmektedir: Eğer *arché*, *arché*'si olduğu şeyden tabiatı gereği ayrı olmak durumunda ise, *arché* ile diğer varlıklar arasında nasıl bir ilişki olduğunu görmek mümkün olmayacaktır.⁴

Teizm ve panteizmin hem Tanrı'ya atfedilen sıfatlar hem de Tanrı ile diğer varlıklar arasında öngörülen ontolojik ilişki açısından önemli ölçüde ayrıştıkları bilinmektedir. Genel olarak bakıldığında, Tanrı ile diğer varlıklar arasında bir tür özdeşleştirmeye giden ve genel olarak tabiata/âleme içkin bir Tanrı tasavvuru öngören panteizmin tersine, teizm bir taraftan Tanrı'nın zatî (kişisel) niteliklerini vurgularken, diğer taraftan Tanrı'nın mutlak aşkınlığının, dolayısıyla Tanrı ile diğer

¹ Hıristiyanlıkta Teslis inancına dayalı bir birlikçi ulühiyet anlayışının panteizm ile Grek düşüncesine dayanan temellerine ilişkin felsefî bir çözümleme için bk. Douglas Hedley, "Pantheism, Trinitarian Theism and the Idea of Unity: Reflections on the Christian Concept of God," *Religious Studies* 32, (1996): 61-77. Yine Teslis inancının tarihsel oluşumundaki yabancı kaynakların etkisine dair bir değerlendirme için bk. Mehmet Bayraktar, *Bir Hıristiyan Dogması: Teslis* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007), 70-87.

² Bk. Lloyd P. Gerson, *God and Greek Philosophy* (London: Routledge, 1990), 6-14.

³ Gerson, *God and Greek Philosophy*, 15-16.

⁴ Gerson, *God and Greek Philosophy*, 21.

varlıklar arasında aşılmaz ontolojik ayrımın altını çizer. Buna göre Tanrı zorunlu, ezeli, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, mutlak iyilik ve irade sahibi varlık olup, kendinden başka her şeyi özgür iradesiyle yoktan, yani yok iken var etmiştir. Böylece ontolojik açıdan Tanrı ile diğer varlıklar arasında asimetric -nedensel- bir ilişki bulunmakta, Tanrı varlığını hiçbir şeye borçlu olmadığı halde, diğer varlıklar varlıklarını Tanrı'ya borçlu olup O'nun yaratıcı faaliyeti olmaksızın var olmaları imkânsız olduğu gibi, koruyucu faaliyeti olmaksızın varlıkta kalmaları, yani varlıklarını sürdürmeleri mümkün değildir. Teizmin öngördüğü böyle bir ontolojik sezgi, Plantinga'nın belirttiği gibi, Tanrı'nın '*kendindenliği (aseity)*' ve '*hükümlenliği (sovereignty)*' anlamına gelir ki bunların ilki Tanrı'nın varlığının kendinden, yani Tanrı'nın zatiyla kaim olduğunu, ikincisi ise O'nun diğer varlıklara ilişkin yaratıcı ve koruyucu etkinliğini, onlar üzerindeki hâkimiyetini/ kontrolünü ifade eder.⁵ Teizmin ulûhiyet tasavvurunun ayırıcı niteliklerinin başında böylece Tanrı'nın kendinden başka hiçbir varlıkla özdeş olmayan, belli bir takım zatî (kişisel) sıfatlara sahip aşkın bir fail/yaratıcı olması gelmektedir. Aynı gerekçeyle, ontolojik anlamda varlığı zorunlu olan yegâne varlık Tanrı olup, varlıkları kadar yoklukları düşünülebilecek diğer olumsal (zorunsuz) varlıkların Tanrı'nın ontolojik statüsüne bir etkide bulunması söz konusu değildir.

Teizme karşı, panteizmin öngördüğü Tanrı anlayışının en ayırıcı vasfının Tanrı ile diğer varlıklar arasında nihaî bir ontolojik ayrıma gitmemesi; deyim yerindeyse aralarında karşılıklı bir ontolojik gereklilik/koşutluluk öngörmesidir. Panteist yaklaşımların genel geçer bir özelliği varsa o da Tanrı ile âlemi bir şekilde özdeşleştirmeleri, diğer varlıkları Tanrı'nın/ tabiatının bir açılımı olarak görmeleridir. Bütün varlıkları bir 'birlik oluşturacak' şekilde tek bir varlığa indirgeyen panteizme göre böyle bir 'birlik' ontolojik açıdan kuşatıcı ('bütün varlıkları kapsayıcı') ve 'ilâhî'dir.⁶ Panteistlerin üzerinde uzlaştıkları noktalardan biri de bütün varlıkları içeren böyle bir bütünsellikte 'Yaratıcı' ile 'yaratılan' arasında nihaî bir ontolojik bölümlenmeye gitmemeleri, Yaratıcı fikrini kabul etmemekle birlikte var olanların toplamını ifade eden dünyaya karşı dinî veya benzeri bir tutuma sahip olmalarıdır.⁷ Panteizmi teizme alternatif kılan şey böylece 'zatî/kişisel' Tanrı fikrini, yani ancak bir zatî/kişisel bir varlığa atfedilebilecek karar vermek gibi iradî bilinç/zihin durumlarını reddetmeleri, 'her şeyi içeren bir Birlik' olarak gördükleri Tanrı'yı ontolojik açıdan dünyadan tümüyle farklı, aşkın bir varlık olarak görmemeleridir. Burada panteistlerin için gördükleri böyle bir Birlik ile sonlu varlıklar arasında ontolojik ayrıma gidebileceklerini, böylece bu Birliğin aşkın boyutlarına işaret edebileceklerini de gözden kaçırmamak gerekir. Panteizmi böylece teizmin kişisel niteliklere sahip Tanrı fikrini reddeden, bunun yerine "her şeyi kapsayan Birliği" Tanrı olarak gören "teistik-

⁵ Alvin Plantinga, *Tanrı'nın Bir Tabiatı Var mı?*, çev. Mehmet Sait Reçber (Ankara: Elis, 2014), 11.

⁶ Panteizme ilişkin bu ve benzeri farklı tanımlama girişimleri için bk. Michael P. Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity* (London: Routledge, 1994), 1. Panteizmin tanım ve çeşitleri için yine bk. T. L. S. Sprigge, "Pantheism," *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 191-197; Graham Oppy, "Pantheism, Quantification and Mereology," *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 320-336.

⁷ Sprigge, "Pantheism," 197.

olmayan monoteizmin bir formu” olarak da yorumlamak mümkündür.⁸ Böyle bir Birlik anlayışı parça-bütün ilişkisi (*mereological*) açısından ele alınacak olursa panteizmin temelde “Bütün şeylerin, parçaları olduğu biricik bir şey vardır” şeklindeki ontolojik tez ile “Bütün şeylerin, parçaları olduğu şey ilâhîdir” şeklindeki ideolojik tezden oluştuğu söylenebilir.⁹

Burada amacımız teizm ile panteizmi genel olarak değerlendirmek olmayıp, günümüz din felsefesinde kayda değer bir tartışma haline gelen panteizmin geleneksel teizm tarafından gerektirilip gerektirilmediği sorusu üzerinde durmaktır. Teizm ile panteizm arasında müspet bir ilişki kurulabilir mi? Yukarıdaki mülahazalar ışığında, gerek Tanrı tasavvurları ve gerek Tanrı ile diğer varlıklar arasında öngörülen ilişkinin mahiyeti açısından bakıldığında böyle bir soruyu olumlu bir şekilde yanıtlamak oldukça zor görünmektedir. Bir başka ifadeyle, her ne kadar teizm ve panteizm ‘Tanrı’, ‘evren’ ve hatta ‘yaratma’ gibi kavramları kullanmak noktasında bir ortaklığa sahip görünse de bu sözcüklere atfettikleri anlam ve referansın tümüyle farklı olduğunu, birbirleriyle çeliştiklerini ve karşılıklı olarak birbirlerini dışladıklarını düşünmek için birçok neden sayılabilir. Bu açık farklılığa rağmen teizmin öngördüğü kimi öğretilerin panteizme götürdüğü veya götürebileceği iddialarına rastlamak mümkündür. Burada böyle bir iddiayı çağdaş din felsefesinde gündeme getiren ve savunan Robert Oakes’ın yaklaşımı çerçevesinde ele alıp değerlendireceğiz.

I

Oakes’in amacı temelde olumsal varlıkların Tanrı’nın modları/modifikasyonları olduğu şeklindeki panteist tezin geleneksel teizm tarafından gerektirildiğini, en azından böyle bir düşüncenin teizmin metafiziğiyle uyumsuz olduğunu düşünmek için bir neden bulunmadığını göstermektir. Dolayısıyla, Tanrı’nın diğer varlıklardan *ayrı* olduğu tezin geleneksel teizmin tanımlayıcı bir niteliği olduğu şeklindeki bir düşünce tartışmasız kabul edilmesi gereken bir şey olmayacaktır.¹⁰ Oakes yaklaşımının Hıristiyanlığın temel kaynaklarında da bir karşılığı olduğunu göstermek için sıklıkla Pavlus’un “O’nda yaşıyor, hareket ediyor ve varlığımıza sahibiz”¹¹ sözü ile Kitab-ı Mukaddes’te geçen “Göğü ve yeri doldurmuyor muyum?”¹² ifadesine referansta bulunur. Oakes’in burada dayandığı temel nokta geleneksel teistlerin Tanrı’yı âlemin *yaratıcısı* olmak kadar *koruyucusu* olarak da görmeleri, yani “Tanrı’nın tüm olumsal şeyleri varlıklarının her anında koruduğu ve bu gibi korumanın ilâhî yaratma faaliyetinin bir uzantısı, devamı ve tekrarı olarak görülmesi gerektiğidir”.¹³ Tanrı’nın koruyucu faaliyeti olmaksızın yaratılan şeylerin varlıklarını sürdürmeleri söz konusu

⁸ Bk. Levine, *Pantheism*, 2-3.

⁹ Graham Oppy, “Pantheism, Quantification and Mereology,” 320.

¹⁰ Robert Oakes, “Does Traditional Theism Entail Pantheism?,” *American Philosophical Quarterly* 20, sayı 1 (1983): 105-106.

¹¹ Oakes, “Does Traditional Theism Entail Pantheism?,” 106; Oakes, “Classical Theism and Pantheism: A Reply to Professor Quinn,” *Religious Studies* 16, sayı 3 (1980): 353; Oakes, “Theism and Pantheism Again,” *Sophia* 24, (1985): 36, n. 4.

¹² Oakes, “Theism and Pantheism Again,” 36, n. 4.

¹³ Oakes, “Does Traditional Theism Entail Pantheism?,” 107.

olmayacak, O'nun koruyucu gücü olmaksızın olumsal bir şeyin varlığını sürdürmesi düşünülemeyecektir ki bu da bizi yaratmaya konu olan her varlığın 'Tanrı'nın bir yönü veya modifikasyonu' olduğu sonucuna götürecektir.¹⁴

Buradaki koruma faaliyetini zihinsel bir dayanma/bağımlılık ilişkisiyle açıklamaya çalışan Oakes'a göre, Tanrı 'Yüce Zihin veya Yüce Zat (Kişi)' olduğundan koruma kapsamına giren şeylerin varlıklarını sürdürmeleri Tanrı'nın koruyucu zihinsel faaliyetine bağlıdır. İnanç, düşünce veya duyuların kişilerin zihinsel faaliyetleri olmaksızın var olmaları veya varlıklarını sürdürmeleri mümkün olmadığından buradaki ontolojik dayanma/bağımlılık ilişkisi bir zorunluluk ifade eder. Bu noktada Berkeley'in yaklaşımını (yani, '*var olmak algılanmaktır*' düşüncesini) öğretici bulan Oakes, algılanan şeylerin ontolojik açıdan cevher değil, varlıklarını ruhların/zihinlerin faaliyetine borçlu olan 'edilgin', yani 'ontolojik olarak parazit (*ontologically parasitical*)' varlıklar olduğunun altını çizer. Algılanabilir nesnelerin varlığı böylece onlara mahal veya dayanak (*substratum*) teşkil eden 'Sonsuz Zihin'e bağlı olduğundan Tanrı bir anlamda algısal nesnelere *içerdiği* için O'nun 'yönleri veya modifikasyonları' olarak görülebilir.¹⁵ Böyle bir ontolojik bağımlılık ilişkisinden panteistik bir sonuca varmaya çalışan Oakes'a göre, bunun temel nedeni şudur: "x'in varlığının -varlığının her anında- C'nin kimi zihinsel koruma faaliyetine/gücüne dayandığı zorunlu bir doğrudur [önermesi] x'in C'nin bir yönü veya modifikasyonu olarak var olduğu zorunlu bir doğrudur [önermesini] gerektirir".¹⁶

Görüldüğü gibi, klasik teizmin Tanrı'nın olumsal varlıkların sadece yaratıcısı değil, aynı zamanda koruyucusu, yani onların varlıklarını idame ettirmelerinin sebebi olduğu düşüncesinden hareketle Oakes teizmin panteizmi gerektirebileceği gibi bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Tanrı ile dünya arasındaki ilişkinin ebeveyn ile çocuklar arasındaki ilişkiden ziyade 'düşünen-düşünce (düşünülen)' ilişkisine benzeten Oakes için ebeveynler olmadan çocuklar varlığını sürdürebilecekleri halde bu, düşünen ile düşünce arasındaki ilişki için söz konusu olamaz. Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkinin böylece düşünen ile düşünülen arasındaki ilişki gibi bir 'metafiziksel bağımlılık' ilişkisi olduğu dikkate alındığında, ontolojik açıdan gerçekliği düşük olan bir şeyin gerçekliği yüksek (daha temel) olan bir şeye dayanmaksızın, yani onun tarafından sürekli olarak korunmaksızın varlığını sürdürmesi mümkün olmayacaktır. Dünyanın böylece Tanrı tarafından sürekli olarak korunması (dünyanın) varlığını sürdürmesi için zorunlu olduğundan bu koşulun karşılanmadığı bir yerde dünyanın varlığını sürdürmesi düşünülemez. Klasik teizmin bu öğretisine bağlı kalındığında, Tanrı'nın koruyucu/idame ettirici faaliyeti olmaksızın dünyanın varlıkta kalması söz konusu olmayacağı için, böyle olmak dünyanın olmazsa olmaz, yani özse/ bir niteliği olarak görülecektir. Bu sebeptendir ki Tanrı ile dünya arasındaki ilişki düşünen-düşünce arasındaki ilişki şeklinde olup, *dışsal* değil, *içsel* bir ilişkidir.

¹⁴ Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 108.

¹⁵ Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 107.

¹⁶ Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 110.

Bir başka ifadeyle, Tanrı ile dünya arasındaki ilişkinin karakteri olumsal (*contingent*) değil, *kurucu* (*constitutive*) bir ilişkidir. Böyle düşünüldüğünde, Oakes'a göre, klasik teizm ile panteizm arasında kaçınılmaz olarak bir bağ kurulacaktır: Tanrı tarafından sürekli olarak korunmak ve desteklenmek dünyanın 'özel' veya 'kurucu' bir niteliği ise 'Tanrı'nın dünyayı kapsadığı', dolayısıyla Tanrı'da var olduğumuz şeklindeki panteist bir sonuca varmak kaçınılmaz olacaktır.¹⁷ Tanrı ile dünya arasındaki içsel ilişkiyi, 'düşünen-düşünülen' ilişkisinde olduğu gibi, bir sanat eserinin ancak *algılanmasıyla* varlığını sürdürebileceği gibi bir sezgiye dayandıran Oakes, Whitehead'e katılarak *A'nın* sadece var olması için değil, aynı zamanda varlığını sürdürmesi için *B'ye* dayanması düşüncesinden *A'nın* varlığının *B'nin* varlığı tarafından içerildiği sonucuna varır. Bir başka ifadeyle, hem varlığa gelmesi hem de varlıkta kalması noktasında *A, B'ye* dayanıyorsa (bu *A'nın* özel bir niteliği ise) *A'ya* ilişkin tam bir betimleme (*description*) *B'nin* kısmî bir betimlemesini içerecektir.¹⁸ Bunun temelinde şöyle bir ilke yatmaktadır: "(P) Panteizm ancak ve ancak zamansal-mekânsal matris (veya 'âlem') Tanrı'nın varlığında içerilmiş olma niteliğine özel olarak sahipse doğrudur."¹⁹ Bu durumda Oakes, teizmin savunduğu tüm sınırlamalardan uzak, bütün gerçekliği kapsayan Nihâî Varlık olarak Tanrı'nın Spinoza'nın savunduğu şekilde her şeyi içine alan 'İlahî Cevher' olmadığını düşünmek için ne tür bir gerekçenin olabileceği sorusunu gündeme getirir.²⁰

Geleneksel teizmin panteizmi gerektirebileceğine dair gerekçelerden biri de, Oakes'a göre, Tanrı'nın bütün sınırlamalardan uzak, tüm gerçekliği kuşatıyor olarak tasavvur edilmesidir: Nihâî Gerçeklik olarak Tanrı'nın bütün gerçekliği içermemesi nasıl mümkün olabilir? Geleneksel teizmin böyle bir soruya cevabı Tanrı'nın bütün gerçekliği içermediği, zamansal-mekânsal ya da olumsal varlıkların ilâhî gerçekliğe dâhil olmadığı, Tanrı (İlâhî Cevher) ile yaratılan varlıkların '*metafiziksel olarak ayrı*' olduğu şeklindedir. Oakes'a göre '*Ayrıklık Tezi*' denilebilecek, teizm ile panteizm arasındaki en temel ayrışma noktası olan bu düşüncenin teistler tarafından makul bir şekilde savunulabilir olduğunun gösterilebilmesi teizmin panteizmle sonuçlanmayacağını göstermek açısından önemlidir.²¹ Ne var ki, "geleneksel teizm kolayca ve güçlü bir şekilde Tanrı'nın doğal düzlemi pek tabii *aştığı* halde, yine de

¹⁷ Robert Oakes, "Classical Theism and Pantheism: A Victory for Process Theism?," *Religious Studies* 13, sayı 2 (1977): 169-172. Burada Oakes'ın Tanrı ile diğer varlıklar arasında öngördüğü ilişkinin Spinoza'nın Tanrı'nın her şeyin için nedeni olup, geçici nedeni olmadığı şeklindeki nedensellik ilişkisine yakın olduğu söylenebilir. Bk. Spinoza, *Ethics*, ed. M. J. Kisner, İng. çev. M. Silverthorne & M. J. Kisner (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), I, Proposition 18.

¹⁸ Oakes, "Classical Theism and Pantheism: A Victory for Process Theism?," 172-173.

¹⁹ Oakes, "Classical Theism and Pantheism: A Victory for Process Theism?," 168. Âlemin varlığının Tanrı'nın sürekli olarak korumasına bağlı olduğu şeklindeki bir düşünce, Oakes'a göre, geleneksel teizmin bir başka varsayımı olan Tanrı'nın özel olarak değişmez olduğu iddiasıyla birlikte savunulması kaçınılmaz olarak tutarsızlıkla sonuçlanacaktır. Bk. "Classical Theism and Pantheism: A Victory for Process Theism?," 168.

²⁰ Robert Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," *American Philosophical Quarterly* 33, sayı 3 (1996): 315. Burada Oakes'ın dikkat çektiği nokta Spinoza'nın dile getirdiği "*Var olan her şey Tanrı'dadır*" (Spinoza, *Ethics*, I, Proposition 15) iddiasıdır. Spinoza'nın yaklaşımına dair bir değerlendirme için bk. Mehmet Sait Reçber, "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi," *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3, (2020): 5-27.

²¹ Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 315.

Kendi Yaratma alanına *içkin* olduğunu savunur. Daha güçlü olarak, Tanrı'nın zamansal-mekânsal düzleme *şümillü bir şekilde* içkin olduğu savunulmaktadır.²² Dolayısıyla burada cevap bekleyen soru yaratma düzleminde sınırsız bir şekilde hazır bulunan ve içkin olan bir Varlığın her şeyi (yaratma düzlemindeki varlıkları) nasıl içermeyeceği/kapsamayacağı sorusudur.²³ Oakes'a göre, Tanrı'nın yaratma düzlemiyle olan ilişkisi bir dansçı ile performansı arasındaki ilişki gibi olmadığı doğru olsa da bir ressam ile tablosu arasındaki ilişki gibi de değildir.²⁴

Dolayısıyla, teizmin panteizmle ilişkisi noktasında Oakes'ın işaret ettiği hususlardan biri ilâhî sonsuzluk/sınırsızlık düşüncesinin bütün gerçekliği nasıl kapsamayacağı; Tanrı'nın Kendinden gayrı, Kendi dışında yer alan varlıklara nasıl bir '*metafiziksel alan (metaphysical room)*' bırakabileceği sorusudur. Bir başka ifadeyle, sorun maksimum feyze (*plenitude*) sahip Tanrı'nın bir 'üç boyutlu yayılım'ı ('*fiziksel uzamı*') nasıl dışarıda bırakabileceği, deyim yerindeyse 'Cevher'i tarafından kapsanmayacağıdır.²⁵ Burada Oakes, Copleston'ın Aquinas ile ilgili değerlendirmesinde dile getirdiği antinomiye işaret eder: "Tanrı sonsuz ise mahlûkattan ayrı olamaz, O'nun "dışında" hiçbir şey olamaz ve eğer mahlûkat O'ndan ayrı ise Tanrı sonsuz olamaz."²⁶

Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkinin bir şekilde panteizme götürebileceği noktasında tartışmalı görünen hususlardan bir diğeri de, ilâhî sonsuzluk/sınırsızlık öğretisinde olduğu gibi, teizmin Tanrı'nın evrende mutlak anlamda hazır bulunuşu; daha yaygın bir ifadeyle, *her yerde bulunuşu* öğretisidir. Batı düşüncesinde Aquinas gibi geleneksel teizmin savunucularının Tanrı'ya mahsus gördükleri 'bizatihi' her yerde bulunması düşüncesini değerlendiren Oakes'a göre, bazı teistler böyle bir öğretiyi eylemsel (*operational*) bir şekilde yorumlamak yoluna gitmiş olsalar da bunun yeterli bir açıklama olduğunu söylemek zordur. Her yerde hazır bulunuşun eylemsel yorumu Tanrısal faaliyetin tezahürü noktasında bir açıklama sunsa da 'Göğü ve Yeri' dolduran sonsuz bir Cevherin bir yerde (*in situ*) bulunması düşüncesiyle çelişir. Eğer Tanrı'nın mutlak güç veya mutlak bilgi sahibi olması bu niteliklerinin örneksenmesini gerekli kılıyorsa, Tanrı'nın mutlak hazır bulunuşunun O'nun bir yerde bulunuşunu gerektirmediğinin (örneksemediğinin) ne tür bir gerekçesi olabilir?²⁷ Oakes Tanrı'nın evrende mutlak anlamda hazır bulunuşunun, '*O'nun varlığının evrende maksimum bir şekilde içkin olması*' şeklindeki bir anlayışın diğer varlıkların ontolojik açıdan 'Tanrısal Cevher'den ayrı olmadığı, dolayısıyla O'nun yönleri olduğu gibi bir sonuca götüreceğini düşünür. Panteizme yol açmamak için geleneksel bir teistin yapması gereken şeyin bu öğretinin tam

²² Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 316.

²³ Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 316.

²⁴ Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 317. Yine bk. Robert Oakes, "Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism," *American Philosophical Quarterly* 43, sayı 2 (2006), 173.

²⁵ Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 317.

²⁶ F. C. Copleston, *Aquinas* (Middlesex: Penguin Books, 1955), 145. (Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 317'den naklen).

²⁷ Oakes, "Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism," 172.

olarak ‘maksimum içkinlik’ anlamına gelmediğini savunmak olacağını düşünen Oakes’a göre, burada geleneksel teistin panteizmi bertaraf etmesi mümkündür, ancak bu diğer varlıkların, sınırsız varlık olarak tasavvur edilen Tanrı’nın dışında oldukları anlamına gelmez.²⁸ Çünkü “klasik doğaüstüçülük, doğal nesnelerin *ilişkisel* bir niteliği de olsa Tanrı’ya *içre olmanın* böyle bir nesnenin *özsel* bir niteliği olduğunu gerektirir. Doğal nesnelere feyzi mutlak bir şekilde sınırsız olan bir Varlığın ontolojik olarak dışında olsalardı [onların] varlığı için ontolojik mahallin olması nasıl mümkün olabilirdi?”²⁹

Oakes’ın bu akıl yürütmesinin onun uzam anlayışıyla yakından ilişkili olduğu açıktır. O, ilişkisel bir uzam anlayışı yerine uzama kendi başına bağımsız bir varlık statüsü veren realist bir anlayışı öngörse de böyle bir anlayışın teizmi zorunlu olarak panteizme götürmeyeceği kanaatindedir. Öyle ki geleneksel bir teist bu nesnelerin Tanrı’ya içre olduklarını kabul edebilir fakat bu durum onu bir ‘maksimum içkinlik’ tezini kabule götürmez. Nasıl ‘doğal nesnelere’ uzamda bulunmaksızın var olamadıkları halde ‘uzamın yönleri’ olmuyorsa, aynı şekilde bu nesnelerin Tanrı’ya içre olmaları da O’nun yönleri olduğu anlamına gelmeyeceği için panteizmle sonuçlanması gerekmez. Tanrı’nın diğer varlıklarla (‘doğal nesnelere’le) ilişkisinin bir dansçının dansla ilişkisi gibi olmadığı³⁰ da dikkate alındığında, Tanrı’nın her yerde bulunmasının panteizme kapı aralamaması için Oakes’ın önerdiği çözüm, uzamın bizzat kendisinin (varlığının) O’nun mutlak hazır bulunmasının bir sonucu olduğunu düşünmektir. Uzamsal varlıkları yaratmaya konu ettiği halde uzamın kendisini yaratmaya dâhil etmeyen bu yaklaşıma göre, Tanrı nasıl ki özsel olarak mutlak bilgi ve mutlak güç sahibi ise aynı şekilde mutlak hazır bulunmak (yani her yerde olmak) niteliğine de özsel olarak sahiptir, dolayısıyla böyle bir niteliğin yaratıcısı değildir. Uzama zamansal bir başlangıç atfetmeyen böyle bir yaklaşım, Oakes’a göre, uzamda yer alan varlıkların bulunmadığı bir zamanda (bu varlıklardan önce) uzamın, yani bir ‘boş uzam’ın varlığını da gerekli kılmaz. Fakat uzamsal varlıkların bulunmadığı boş bir uzamın varlığını reddetmek uzamın gerçekliğini reddetmeyi gerektirmez. Öyle ki uzamın olmadığı bir mümkün dünya olmadığı gibi uzam olmadan Tanrı’nın var olduğu hiçbir mümkün dünya da yoktur. Bir başka ifadeyle, Tanrı’nın bütün mümkün dünyalarda *maksimum hazır bulunuş* niteliğine sahip olması O’nun aynı şekilde bütün mümkün dünyalarda ‘bir evrene içkin olmak’ niteliğine sahip olduğu anlamına gelmez, çünkü Tanrı’nın olduğu fakat bir evrenin bulunmadığı bir mümkün dünyanın varlığı düşünülebileceği gibi, bu, teizmin de gerekli gördüğü bir husustur. Böyle bir yaklaşım, Oakes’a göre, klasik teizmin Tanrı’nın ‘uzamsız (*aspatial*)’ olduğu şeklindeki görüşüyle de çelişmez, çünkü burada Tanrı’nın uzamda oluşu, uzam tarafından içerildiği anlamına gelmediği gibi, tam aksine uzam, Tanrı’nın mutlak hazır bulunmasının bir sonucudur. Yine, Tanrı’nın uzamda yer kaplayan ‘doğal nesnelere’ içkin olduğu da söylenemeyeceği için bunlar O’nun birer yönü olarak da

²⁸ Oakes, “Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism,” 173-174.

²⁹ Oakes, “Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism,” 174.

³⁰ Oakes, “Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism,” 175.

görülmecektir. Ne var ki bütün bunlar, Oakes'a göre, bu nesnelere Tanrı'da olmadıkları anlamına gelmez. Sonuçta böyle düşünmek Tanrı ile bu varlıklar arasında bir özdeşleştirmeye yol açmak yerine onların 'Yaratıcısı ve Koruyucusu'ndan ontolojik olarak ayrı olduklarını düşünmeye imkân sağladığı için klasik teizmle uyumlu görünmektedir.³¹

Oakes'ın bu düşüncelerini değerlendirmeye geçmeden önce argümanın karakteri ve gücü ile ilgili bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Oakes argümanın epistemolojik karakterli olduğunu belirtir ki bunun anlamı geleneksel teizmin panteizmi *zorunlu olarak* gerektirmediği ancak, gerektirdiğini düşünmek için *yeterince gerekçenin* bulunduğudır. Dolayısıyla epistemik bir kesinlik ifade etmediği için, Oakes'a göre, böyle bir argümana bağlı olarak geleneksel teizmin panteizmi gerektirdiğinin doğru olduğunu düşünmek böyle bir iddianın gerçekte yanlış olmasıyla çelişen bir şey olmayacaktır.³²

II

Teizme göre Tanrı'nın yarattığı varlıklarla yakın bir ilişki içinde olduğu doğru olmakla birlikte bunun panteist sayılabilecek bir düzleme çekilmesi önemli ölçüde yoruma dayanacaktır. Oakes'ın yukarıdaki düşüncelerinin daha çok Hıristiyanlık bağlamında ele alınması gerektiği düşünülebilir, ancak böyle bir yaklaşıma bir şekilde dayanak teşkil ettiği düşünülebilecek ifadeler İslâm kaynaklarında da karşılaşmak mümkün görünmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki "Gökte olan ve yerde olan her şey Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatandır" (4:126), "Allah göklerin ve yerin nûrudur" (24:35), "O'nun izni dışında, yerin üzerine düşmesin diye göğü O tutmaktadır" (22:65), "O'nun kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır ve onları korumak O'na ağır gelmez" (2:255) gibi ayetlere bakıldığında benzer bir takım düşünce eğilimlerine sahip olmak mümkün olabilir. Ancak, öyle görünüyor ki Kur'an'daki bu ayetler literal ya da yatay bir şekilde yorumlanmadığı sürece panteizmle ilişkilendirilmeleri söz konusu olmayacaktır. Nitekim bu türden ayetler genellikle Allah'ın yaratılan düzlem üzerindeki gücünü, hükümlerliğini ve etkinliğini dile getiren ifadeler şeklinde anlaşılabilir. İslâm'ın aşkın ulûhiyet tasavvuruyla uyumlu bir şekilde yorumlanmıştır. Allah'ın yarattığı varlıklar üzerindeki mutlak kudret ve otoritesinden panteizm gibi içkin bir ulûhiyet anlayışına gitmek pek makul görünmemekle beraber zaman zaman böyle bir eğilimle karşılaşmak mümkündür.³³

³¹ Oakes, "Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism," 175-177.

³² Oakes, "Theism and Pantheism Again," 32.

³³ Örneğin, İslâm'da Allah'ın her şeye hükümler olduğu, her şeyi kontrolü altında bulundurduğu düşüncesinin etkinliğini ifade ederken D. B. Macdonald yeterli bir gerekçelendirmeye ihtiyaç duymaksızın Kur'an'ın panteizmi ima ettiğini, Hz. Muhammed'in 'Allah' ifadesini örtük bir panteizmi gerektirecek şekilde kullandığını, çünkü sadece Allah'ı 'Gerçeklik' olarak görüp, dünyayı ise 'geçici, boş ve gerçek-olmayan' şeklinde gördüğü yargısında bulunur. Ona göre, daha sonraki dönemlerde mistikleri 'Tanrı her şeydir' gibi açık bir panteizme götüren Hz. Muhammed'in zihnindeki bu örtük panteizmdir. Bk. D. B. Macdonald, "Continuous Re-Creation and Atomic Time in Muslim Scholastic Theology," *Isis* 9, sayı 2 (1927): 326-327. (Türkçe çevirisi için bk. D. B. Macdonald, "Klasik Dönem Kelâmında Atomcu Zaman ve Sürekli Yeniden Yaratma," çev. Mehmet Bulgen, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14, sayı 1 (2016): 279-280). Macdonald'ın burada yaptığı panteizm çıkarımının ne denli sathi

Şimdi teizmin panteizmle kurulan veya kurulabilecek ilişkisini Oakes'ın yukarıda sıralanan iddiaları çerçevesinde değerlendirelim.

Teizm açısından Tanrı'nın diğer varlıklarla ontolojik ilişkisinin mahiyetinin anlaşılması noktasında bir takım zorlukların bulunduğu doğru görünse de buradan teizmin öngördüğü ilişkinin felsefi anlamda savunulamaz olduğu veya teizmin panteizmi bir şekilde zımnen içerdiği gibi bir sonuca varmanın ne ölçüde doğru olabileceği önemli bir sorudur. İlk bakışta Tanrı'nın diğer varlıklarla ilişkisinin panteizme kapı araladığı düşüncesinin temelinde böyle bir ilişkinin olumsal değil, zorunlu olduğu gibi bir sezginin yattığı söylenebilir. Teizmin bu noktadaki temel sezgisi, Tanrı'nın dışındaki bütün varlıkları iradesine bağlı kıldığı için aralarında herhangi bir zorunluluk ilişkisi olmadığı; Tanrı'nın iradesine dayanan böyle bir olumsal yaratma faaliyetinin O'nun gerçekliğine herhangi bir etkide bulunmadığı şeklindedir. Ancak teizmin bu inancı, yani Tanrı'nın dışındaki varlıkların O'nun yaratma iradesinin olumsal bir sonucu olduğu sezgisi ile bu varlıkların ontolojik sürekliliğinin, yani varlıklarını sürdürmelerinin O'nun koruyucu faaliyetine dayandığı düşüncesi aynı modaliteye sahip görünmemektedir. Âlemin varlığı ve/veya varlığını sürdürmesinin Tanrı'ya zorunlu olarak bağımlı olması teizm açısından vazgeçilmez olsa da böyle bir bağımlılığın mahiyeti farklı anlayışlara/yorumlara açık görünmektedir.

Yukarıda görüldüğü üzere, Tanrı'nın diğer varlıklarla ilişkisinin panteist bir şekilde yorumlanmasındaki temel iddialardan biri Tanrı'nın bütün gerçekliği kuşattığı düşüncesinden hareketle böyle bir ilişkinin Tanrı için arızî değil, kurucu bir ilişki olması gerektiğidir. Buradan da âlemin (A) varlığının Tanrı'nın (T) varlığı tarafından bir şekilde içerildiği, dolayısıyla T'ye ilişkin tam bir betimlemenin A'yı içereceği gibi bir sonuca varılmaktadır. Buna göre, Oakes'ın iddia ettiği gibi, Nihâî Gerçeklik olarak Tanrı'nın yaratma düzlemine ilişkin gerçekliği içermemesi, dolayısıyla Tanrısal gerçekliğin böyle bir düzlemde tümüyle ayrı olduğu teizmin cevaplandırması gereken bir sorudur. Peki, Tanrı'nın böyle bir gerçekliği içermesi neden gereklidir? Bu sorunun muhtemel cevabı, aksi halde Tanrı'nın böyle bir gerçekliği dışarıda bırakacağı, yani başka varlıklara kendi gerçekliği dışında bir 'metafiziksel yer' vermesinin bütün gerçekliği içermesi gereken Tanrı (Nihâî Gerçeklik) için, deyim yerindeyse, bir tür eksiklik ifade edeceğidir.

Böyle bir iddianın ne ölçüde doğru olduğunu görmek için burada öngörülen gerçekliğin mahiyeti önem ifade etmektedir. Yaratılan varlıkların mükemmellikten uzak oldukları düşünüldüğünde Tanrı'nın böyle bir gerçekliği içermesi O'nun ontolojik statüsüne (mükemmelliğine) hâlel getirmez mi? Böyle bir soruyu dikkate alan Oakes, bu sorunun bir niteliğin x'in bir 'yönü veya modifikasyonu'na yüklenmesi ile bu niteliğin bizzat x'e yüklenmesi arasında bir ayırma

ve yanlış olduğunu görmek zor olmasa gerektir. Allah'ın mutlak hükümlerliğinden ne O'nun dünyaya içkin olduğu ne de dünyanın boş ve gerçek olmadığı sonucu çıkar. Dünyanın veya dünya hayatının geçici olduğu gerçeği de onun boş ya da gerçek olmadığını göstermez. Böyle bir şeyin İslâm'ın en temel doğrularıyla ve değerleriyle bağdaşmayacağı da açıktır.

gitmemekten kaynaklandığını savunur. Örneğin, x 'in göz renginin 'kahverengi' olması veya inançlarının 'zayıf' olması x 'in kendisinin de 'kahverengi' veya 'zayıf' olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla diğer varlıkların 'Tanrı'nın yönleri veya modifikasyonları' olması O'nun mükemmelliğiyle çelişen bir şey olmayacaktır.³⁴ Ne var ki, böyle bir analojinin Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkiyi açıklamak noktasında ne kadar uygun olduğu sorusu bir yana, Oakes'ın öngördüğü şekilde bir varlığın kendisi ile yönleri arasında ontolojik bir ayrıma gitmenin nihaî anlamda ne kadar savunulabilir olduğu da bir başka sorudur. Öyle ki bir varlığın belli bir yönü için betimleyici olan bir F niteliğinin o varlığın bütünü için geçerli olduğunu düşünmek ne kadar yanlış ise F 'nin o varlık için hiçbir şekilde geçerli olmadığını düşünmek de aynı şekilde yanlış görünmektedir. Dolayısıyla elbette bir kimsenin kahverengi göz rengine sahip olması veya inançlarının zayıf olması o kimsenin bir bütün olarak kahverengi veya zayıf olduğu anlamına gelmez ancak bu, onun belli bir yönden 'kahverengi' veya 'zayıf' olduğu gerçeğini de ortadan kaldırmaz. Sonuçta diğer varlıkların 'Tanrı'nın yönleri veya modifikasyonları' olduğunu düşündüğümüzde bu varlıklardan her birinin Tanrı'nın belli bir yönünü niteledikleri gibi bir sonuca varmamız kaçınılmaz görünmektedir.

Diğer taraftan, teizmden panteizme geçiş yapmak noktasındaki akıl yürütmenin temelinde panteist bir sezginin iş başında olduğu da düşünülebilir. Öyle ki Tanrı ile diğer varlıklar arasında panteizmin öngördüğü gibi bir zorunluluk veya bir tür özdeşlik ilişkisi kurulmadan böyle bir ontolojik içermenin neden gerekli olduğunu anlamak kolay değildir. Bir başka ifadeyle, burada kapsayıcı/uzamsal bir gerçeklik sezgisi öngörülmezsizin Tanrısal gerçekliğin yaratılan düzlemi içermesi gerektiği gibi bir sonuca varmak gerekli görünmemektedir.³⁵ Yine, böyle bir gerçeklik tasavvurunun Tanrısal gerçeklik açısından değerinin ne olduğu açık değildir. Tanrı'nın dışında yaratmaya konu olan varlıklar O'nun ontolojik statüsüne herhangi bir şekilde etkide bulunmuyorsa bu varlıkların O'ndan ayrı bir şekilde var olmaları Nihaî Gerçeklikle çelişen bir şey olmayacaktır. Böylece Tanrı'nın Kendi varlığı dışındaki bir *gerçekliğe* metafiziksel bir alan vermesi aynı ontolojik düzlemde değerlendirilmedikçe herhangi bir sorun teşkil etmeyecektir. Bir kez daha burada kapsayıcı (panteist?) bir ontolojik sezgiye dayanılmadan istenen sonuca varmak mümkün görünmektedir. Nitekim, Oakes da daha sonra nasıl ki Tanrı'nın her şeyi bilmesi veya her şeye gücü yetmesi, yani kuşatıcı bir bilgiye ve güce sahip olması başka varlıkların bilgi ve güç sahibi olmalarına engel teşkil etmiyorsa O'nun mutlak (ya da sonsuz) bir varlığa sahip olması başka varlıkların O'ndan ayrı bir şekilde var

³⁴ Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 110-111.

³⁵ Bu bağlamda uzamı ve uzamsal varlıkları Tanrı'nın sonsuzluğu ile ilişkilendirmek konusunda Oakes'in göndermede bulunduğu düşünürlerden biri Leibniz'dir. (Bk. "Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism," 175). Ancak 'mahlûkatin bütün gerçekliğinin Tanrı'da olduğu' ve bu sebeple 'bütün mahlûkatin Tanrı'da olduğu' gibi ifadelerine rağmen Leibniz'in mahlûkatin sınırlı gerçekliği ile Tanrı'nın mutlak gerçekliği arasında bir ayrıma gittiği, hatta bunların birbiriyle bağdaşmamasından dolayı bu varlıkların 'Tanrı'da olamayacaklarını savunduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Tanrı'yı 'ekmel varlık (*ens perfectissimum*)' olarak tasavvur ettiği için 'Tanrı'nın mutlak sıfatları' ile 'mahlûkatin sınırlı sıfatları' birbirlerini dışlayan şeylerdir. Bk. Robert M. Adams, *Leibniz: Determinist, Theist, Idealist* (New York: Oxford University Press, 1994), 133-134.

olmalarına engel olmayacağını ifade ederek böyle bir sonucun gerekli olmadığını kabul ediyor görünmektedir.³⁶

Oakes'ın, *A*'nın varlığı *B*'ye dayanıyorsa (bu *A*'nın özsel bir niteliği ise) *A*'ya ilişkin tam bir betimleme (*description*) *B*'nin kısmi bir betimlemesini içereceği noktasında dayandığı Whiteheadci yaklaşım da aynı şekilde tartışmalı görünmektedir. Onun böyle bir çıkarımda bulunmasının nedeni, öyle görünüyor ki Tanrı'nın diğer varlıklarla ilişkisinin *dışsal* değil, *içsel* olduğunu düşünmesidir. Peki, böyle bir ilişkinin *içsel* olduğunu düşünmek için ne tür bir gerekçe olabilir? Benzer bir yaklaşımı savunan Hartshorne'la ilgili değerlendirmesinde Alston'ın dile getirdiği gibi, bir *A* terimi, içinde bulunduğu *R* ilişkisinin olmaması durumunda tam olarak *A* olamıyorsa (yani, her ne ise o olamıyorsa) *R*, *A* için içsel bir ilişkidir.³⁷ Bir varlığın ilişkide bulunduğu şeylerin o varlığın parçaları olduğu varsayımına dayanan böyle bir düşünceye göre, Alston'ın belirttiği gibi, Tanrı'dan daha kapsayıcı veya büyük bir varlığın olmaması için Tanrı ile diğer (yaratılan) varlıklar arasındaki ilişki içsel olmalıdır. Ancak burada *A*'nın *B*'yle *R* şeklinde içkin bir ilişkide olmasının neden *A*'yı daha kapsayıcı yapması gerektiği açıklanmaya muhtaçtır. Çünkü buradaki içerme/kapsama ilişkisi bilyelerin kutuda olması, insanların dünyada olması, fikirlerin zihinde olması ya da niteliklerin cevherde bulunması gibi bir şey değildir. Böyle olmuş olsaydı, bir kimsenin Tanrı hakkında düşünmesi de içsel bir ilişki olduğundan bunun o kimseyi Tanrı'dan daha büyük veya kapsayıcı bir varlık yapacağı gibi saçma bir sonuç doğardı.³⁸ Dolayısıyla Tanrı'ya ilişkin 'Dünyanın Yaratıcısı' şeklindeki bir betimlemede bulunmak ne dünyanın Tanrısal gerçeklik tarafından kapsandığı ne de O'nun bir yönü olduğu gibi bir sonuca varmak için bir gerekçe olacaktır.

Bu bağlamda Oakes'ın Tanrı, uzam ve uzamsal varlıklar arasında kurduğu ilişki de oldukça sorunlu görünmektedir. Uzamsal varlıkların yaratıldığı fakat uzamın kendisinin yaratılmadığı düşüncesinden hareketle Oakes'ın *mutlak* veya *maksimum hazır bulunuşun* (yani her yerde bulunmanın) Tanrı'nın özsel bir niteliği olduğu sonucuna varmasını nasıl anlayacağız? Hatırlanacağı üzere, uzama zamansal bir başlangıç da atfetmeyen Oakes, uzamsal varlıkların bulunmadığı bir 'boş uzam'ın varlığını reddetmek ile uzamın gerçekliğini reddetmenin aynı şey olmadığını düşünmektedir. Şimdi Tanrı'nın var olması bir evrenin var olmasını zorunlu kılmıyorsa, bir evrenin olmadığı yerde uzamın gerçekliği tam olarak ne anlama gelebilir? Dahası Tanrı'nın yarattığı/yaratabileceği bütün şeylerin uzamlı olmak zorunda olmadığını düşündüğümüzde hâlâ uzamın gerçekliğinden söz edebilir miyiz? Bu durumda uzamın gerçekliğinin mantıksal/kavramsal bir gerçeklikten farkı ne olabilir? Şimdi Leibniz'in Clarke'la olan yazışmalarında dile getirdiği gibi, uzam

³⁶ Bk. Oakes, "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?," 320-322; Robert Oakes, "The Divine Infinity: Can Traditional Theist Justifiably Reject Pantheism?," *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 262-263.

³⁷ William P. Alston, "Hartshorne and Aquinas: A Via Media," *Existence and Actuality: Conversations with Charles Hartshorne*, ed. John B. Cobb & Franklin I. Gamwell (Chicago: The University of Chicago Press, 1984), 81. İçsel ve dışsal ilişkilere dair genel bir değerlendirme için yine bk. G. E. Moore, *Philosophical Studies* (London: Routledge, 1922), 276-309.

³⁸ Bk. Alston, "Hartshorne and Aquinas: A Via Media," 81-82.

bir-arada bulunan eşyanın düzeninden başka bir şey değilse sonlu bir maddi evrenin 'sonsuz boş uzam'da yol aldığını düşünmenin kurgunun ötesinde, yani maddi evrenin dışında, bir gerçekliğinin olduğunu düşünmek için bir neden görünmemektedir.³⁹ Bir başka ifadeyle, dünyanın dışında, 'kendinde uzam' ideal bir şey olarak ancak 'hayalî' olabilir.⁴⁰ Öyleyse, ancak uzamlı varlıkların yaratıldığı bir âlemde uzamın mantıksal/kavramsal olmayan bir gerçekliğinden söz edebiliyorsak ve bu da -teizme göre- Tanrı'nın yaratma iradesine bağlı ise uzamsal bir dünyanın yaratılmadığı ve buna bağlı olarak Tanrı'nın her yerde bulunmasının gerçekleşmediği bir durumda, Oakes'ın düşündüğü anlamda *mutlak* veya *maksimum hazır bulunuşunun* Tanrı'nın özsel bir niteliği olduğu sonucuna varamayız. Leibniz'in de yerinde işaret ettiği gibi, hiçbir mahlûkatın olmadığı durumda da Tanrı'nın sonsuz ve ezeli sıfatlarına sahip olması söz konusu olduğuna göre bu sıfatların zamana ve mekâna bağlılığı düşünülemez; Tanrı bu sıfatlara zamandan ve mekândan bağımsız bir şekilde sahiptir. Bu sebeple Tanrı'nın ezeli ve sonsuz oluşu yaratılmış varlıkların zamansal ve mekânsal oluşlarına sadece büyüklüğü bakımından değil, 'eşyanın tabiatı' itibarıyla de 'daha aşkın'dır.⁴¹ Dolayısıyla, Oakes'ın savunduğu uzam anlayışını kabul etmemiz için bir gerekçe bulunmadığı gibi, böyle bir Tanrı-uzam anlayışının teizm tarafından öngörüldüğünü veya öngörülmesi gerektiğini düşünmek için de bir neden yoksa Tanrı'nın bu yolla uzamsal varlıkları içerdiği sonucuna varmak makul olmayacaktır. Dahası Tanrı'nın yarattığı bir evrenin sonsuzluğu öngörülmediği sürece bu türden *maksimum hazır bulunuşunun* nasıl gerçekleşeceği bir diğer önemli soru olarak durmaktadır. Bir kez daha burada örtük bir panteist veya benzeri bir varsayıma dayanmadan istenen sonuca varmanın oldukça zor olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla Tanrı'nın her yerde bulunmasını O'nun gücünün ve etkinliğinin her yerde olduğu ve her şeyi bu anlamda kuşattığı şeklinde düşünmek daha makul olduğu gibi, geleneksel teizmle daha uyumludur.⁴²

³⁹ G. W. Leibniz & Samuel Clarke, *Correspondence*, ed. Roger Ariew (Indianapolis: Hackett Pub. Co., 2000), Leibniz's V. Letter, § 29.

⁴⁰ G. W. Leibniz & Samuel Clarke, *Correspondence*, Leibniz's V. Letter, § 33.

⁴¹ G. W. Leibniz & Samuel Clarke, *Correspondence*, Leibniz's V. Letter, § 106. Tanrı'nın sonsuzluğunu uzamsal bir sonsuzlukla ilişkilendirmek Spinoza'nın düşüncesinde olduğu gibi panteizm açısından önemli bir husustur. Adams'ın da işaret ettiği gibi, tartışmalı olsa da XVII. Yüzyıl Batı düşüncesinde yaygın olan ve gerçekçi bir uzam anlayışını öngören bir yaklaşım 'uzamsal evrenin yapısı' ile 'ilâhî mükemmellik' arasında bir ilişki öngörmekteydi. Bu dönemde Leibniz de uzamsal gerçeklik ile 'Tanrı'nın mutlak hazır bulunuşu' arasında bir ilişkiyi kuruyor görünse de bu onun, uzamı Tanrı'yla ilişkilendiren Newton ile 'sonsuz uzamı' Tanrı'nın sonsuzluğuyla özdeşleştiren Clarke'ı eleştirisindeki temel bir konudur. Dolayısıyla, daha sonraki (olgunluk) döneminde Leibniz'in Tanrı'nın mutlak sonsuzluğu ile izafî olan uzamı aynı gerçeklikte görmediğini dikkate almak gerekir. Bk. Adams, *Leibniz: Determinist, Theist, Idealist*, 123-124.

⁴² Aslında Tanrı'nın mekândan/uzamdan münezzehe olduğu düşüncesi geleneksel teizmin özellikle Tanrı'nın sonsuzluğu/mükemmelliği bağlamındaki temel doğruluk iddialarından biridir. Aynı şekilde Tanrı'nın her yerde bulunması da geleneksel teizmin öngördüğü bir şey olmakla birlikte bunun nasıl anlaşılacağı farklı sevgilere konu olabilir. Tanrı-uzam ilişkisi, Tanrı'nın uzamsızlığı ve her yerde bulunması meselesi başlı başına bir konu olduğundan burada daha fazla tartışmayacağız. Bu konuda bk. Paul Helm, "God and Spacelessness," *Philosophy* 55, sayı 212 (1980): 211-221. Yine bk. Eyüp Aktürk, "Tanrı-Mekân İlişkisi: 'Her Yerde Bulunma' ve 'Aşkınlık' Sorunu," *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8, sayı 2 (2016): 942-961.

Oakes'ın teizmin panteizmi gerektirebileceği noktasındaki dayanaklarından birinin klasik teizmin Tanrı'nın âlemi yaratması kadar varlıkta kalmasını sağladığı şeklindeki 'koruma (*conservation*)' öğretisi olduğunu gördük. Maimonides, Aquinas, Descartes ve Leibniz gibi düşünürlere referansla Oakes bu öğretinin 'sürekli (yeniden) yaratma' şeklinde anlaşıldığının altını çizer.⁴³ Şimdi yaratılan varlıkların ancak Tanrı tarafından ontolojik anlamda korunduğu sürece var olabilecekleri teizmin genel geçer olarak kabul ettiği bir şey olmakla beraber bunun panteizme götürüp götürmediği veya yeniden yaratma şeklinde anlaşılmasının gerekli olup olmadığı tartışmaya açıktır. Felsefî ve teolojik anlamda başlı başına irdelenmesi gereken bir konu olan 'yeniden yaratma'nın kendi içinde bir takım kavramsal sorunlar içerdiği bilinmektedir. Bunların başında, Quinn'in de işaret ettiği gibi, Tanrı'nın farklı zamanlarda yeniden yarattığı bir şeyin (veya şeylerin) özdeşlik koşulları gelmektedir. Yani farklı zamanlarda yeniden yaratılan bir şeyi 'aynı şey' yapan ne olabilir? Örneğin, Tanrı'nın t1 zamanda yarattığı bir taş ile t2 zamanda (yeniden) yarattığı bir taşın ne anlamda *aynı* taş olduğunu söyleyebiliriz? Burada öngörülen özdeşliğin niteliksel özdeşliğin ötesinde *bir ve aynı* (taş) olduğunu, yani sayısal (*numerical*) özdeşliğe sahip olduğunu söylememiz mümkün mü? Yine böyle bir taşın t1 zamanda mı yoksa t2 zamanda mı var olmaya başladığı da cevap bekleyen bir soru olarak durmaktadır.⁴⁴

Tanrı'nın yarattığı varlıkları koruması, yani âlem ancak Tanrı tarafından varlığı için sürekli olarak desteklenirse varlıkta kalabileceği şeklindeki bir düşüncenin teizm açısından ne ölçüde zorunlu olduğu da sorgulanabilir görünmektedir. Maimonides ve Aquinas gibi düşünürler yaratılan varlıkların Tanrı'nın koruyucu faaliyeti olmaksızın var olmalarının mantıksal olarak imkânsız olduğunu savunmuş olsalar bile, Levine'a göre, onların bunun yerine böyle bir şeyin sadece 'olgusal' ya da 'fiziksel' olarak imkânsız olduğunu söylemeleri yeterli olacaktır. Aynı şekilde, bu düşünürler Tanrı'nın koruyucu faaliyetinden bağımsız bir şekilde bu varlıkların var olamayacakları gibi bir düşünceyi savunmuş olsalar da bunun onları Tanrı ile bu varlıklar arasında panteizme yol açacak herhangi bir 'ontolojik özdeşleştirme'ye götürdüğü söylenemez.⁴⁵ Ancak burada, Oakes'ın da belirttiği gibi, 'olgusal imkânsız' veya 'olgusal zorunlu' kavramlarının tam olarak ne anlama geldikleri

⁴³ Bk. Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 107; Oakes, "Classical Theism and Pantheism: A Reply to Professor Quinn," *Religious Studies* 16, sayı 3 (1980): 353. Atomcu zaman anlayışını öngören sürekli yeniden yaratma fikrinin Kelâm düşüncesindeki yeri için bk. D. B. Macdonald, "Continuous Re-Creation and Atomic Time in Muslim Scholastic Theology," 328 vd. ("Klasik Dönem Kelâmında Atomcu Zaman ve Sürekli Yeniden Yaratma," 281 vd.)

⁴⁴ Philip L. Quinn, "Divine Conservation and Spinozistic Pantheism," *Religious Studies* 15, sayı 3 (1979): 291. Burada öngörülen sürekli (yeniden) yaratma ile teizmin bir başka öğretisi olan öldükten sonra dirilme anlamındaki yeniden yaratılışın aynı olmadığı açıktır. Öldükten sonra dirilmede zamansal bir aralık öngörülürken bunun sürekli (yeniden) yaratmada neye karşılık geleceği açık değildir. Yine diriliş olayında aynı ontolojik düzlem (dünya) öngörülmediğinden sürekli (yeniden) yaratmayla aynı kefeye konulamaz. Dolayısıyla dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında öngörülen süreklilik farklı olduğundan bu iki varoluşa farklı başlangıçlar atfetmek mümkün görünmektedir.

⁴⁵ Bk. Michael Levine, "Why Traditional Theism Does not Entail Pantheism," *Sophia* 23, (1983): 14; Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*, 150-151. Oakes'in cevabı için bk. Oakes, "Theism and Pantheism Again," 33-34.

noktasındaki muğlaklık bir yana, ‘mantıksal olarak imkânsız’ ile ‘olguşal olarak imkânsız’ gibi bir ayrımın bu bağlamda ne kadar açıklayıcı olmaları da açık değildir. Eğer herhangi bir x olumsal varlığa sahipse x ’in varlığını sürdürmesi Tanrı’nın koruyucu faaliyetine bağlıdır ve böyle olmak x ’in olmazsa olmaz bir niteliği olduğu için bu, x için özsel bir niteliktir. Dolayısıyla x ’in böyle bir niteliğe arızî olarak sahip olması mümkün olmayacaktır.⁴⁶ Bu durumda x ’in var olduğu fakat varlığını sürdürmesinin Tanrı’nın koruyucu faaliyetine dayanmadığı hiçbir mümkün dünyanın olmadığı söylenebilir.

Herhangi bir olumsal varlığın Tanrı’nın yaratıcı ve koruyucu faaliyeti olmaksızın var olmayacağı ve varlıkta kalamayacağı teizmin temel doğruluk iddialarından biri olmasına karşın burada öngörülen modalitenin metafiziği de önem ifade etmektedir. Bir varlığın ontolojik açıdan olumsal olması Tanrı’nın iradesi ve yaratmasına referansla açıklanabileceği gibi, tam tersine Tanrı’nın böyle bir varlığı yaratmasına ve korumasına imkân veren şeyin o varlığın bizatihi olumsallığı olduğu da düşünülebilir. Bunlardan birincisi teizm açısından daha doğru ve güçlü bir tez gibi görünse de burada farklı ontolojik sezgilerin devreye girebileceğini belirtmek gerekir. Bu farklı sezgiler dikkate alındığında, Levine’in işaret ettiği gibi, bir varlık ‘olumsal-olmak-niteliğine’ *özsel* olarak sahip olduğu halde ‘Tanrı tarafından varlıkta tutulma’ niteliğine *özsel* olarak sahip olmayabilir. Dolayısıyla, buna göre, ‘*olumsal-olmak*’ niteliğine sahip olmak ‘*Tanrı tarafından varlıkta tutulma*’ niteliğini zorunlu kılmayacağı için Tanrı’nın koruyucu faaliyeti olmaksızın bu tür varlıkların varlıkta kalmaları mantıksal bir imkânsızlığa delalet etmeyecektir.⁴⁷ Benzer şekilde, Quinn’e göre, bir teistin olumsal varlıkların Tanrı’nın koruyucu faaliyetine dayanmasını kabul etmesi, böyle bir düşünceyi *zorunlu olarak* kabul etmesini gerektirmez. Hatta klasik bir teist bile bilfiil olmasa da var olması için Tanrı’nın koruyucu faaliyetine ihtiyaç duymayan, dolayısıyla Tanrı’ya ‘metafiziksel olarak bağımlı-olmayan’ bir mümkün dünyanın varlığını kabul edebilir.⁴⁸ Böyle bir düşüncenin teizm açısından sorunlu olduğu düşünülse de bunun teizm için koşullu olarak doğru olduğu, yani sadece Tanrı’nın yaratması durumunda böyle bir (*özsel* olduğu öngörülen) niteliğin yaratılan varlıklar tarafından örneksenebileceği açıktır. Yani, Tanrı’nın böyle varlıkları yaratmadığı bir durumda Tanrı ile olumsal varlıklar arasında öngörülen koruyucu faaliyete ilişkin bir zorunluluk söz konusu olmayacaktır.

Bu bağlamda yapılan çıkarımların Tanrı’nın ‘koruyucu faaliyeti’ne verdiğimiz anlamla da yakından ilişkili olduğu açıktır. Metafiziksel anlamda Tanrı’ya bağımlı olmayan bir dünya tasavvur etmenin mümkün olmadığı düşünülse de böyle bir koruma/destekleme faaliyetinin ‘sürekli yaratma’ şeklinde anlaşılması zorunlu değildir, her ne kadar Oakes ‘sürekli *yoktan* yaratma’ olarak düşünülmediğinde koruma öğretisinin bir cazibesi kalmayacağını düşünse de.⁴⁹ Öyle ki Tanrı’nın yarattıktan sonra kendi başına varlığını sürdüren bir olumsal varlık yaratıp,

⁴⁶ Oakes, “Theism and Pantheism Again,” 34.

⁴⁷ Levine, “More on “Does Traditional Theism Entail Pantheism?,” 32.

⁴⁸ Quinn, “Divine Conservation and Spinozistic Pantheism,” 291-292.

⁴⁹ Bk. Oakes, “Theism and Pantheism Again,” 35-36.

gerektiğinde müdahale etmesi pekâlâ mümkün görünmekte ve Oakes'in iddiasının aksine⁵⁰, böyle bir varlığın tabiatı gereği dayanaklı-olmayan, yani bozulabilen (*perishable*) olması sürekli desteklenmesini/yaratılmasını gerekli kılmamaktadır. Ne var ki Oakes'a göre, "koruma-öğretisi geleneksel teizmden çıkarıldığında elde kalan ne olursa olsun artık uygun bir şekilde *geleneksel teizm* olarak nitelendirilemez".⁵¹ Daha açık bir şekilde Oakes teizmden koruma öğretisinin çıkarılması durumunda bunun deizme götüreceğini savunmaktadır.⁵² Peki, gerçekten böyle mi? Deizm temelde Tanrı'nın yarattıktan sonra dünyaya müdahale etmemesi anlamına geliyorsa böyle bir sonuca nasıl varıldığını anlamak zor görünmektedir. Tanrı'nın dünyaya müdahale etmesi ile 'sürekli yaratması' veya 'koruması' arasında zorunlu bir ilişki bulunmadığına göre, Levine'in da işaret ettiği gibi, bir kimse 'koruma öğretisi'ni reddettiği halde Tanrı'nın dünya üzerindeki gücünü ve kontrolünü pekâlâ kabul edebilir, duanın da bu bağlamda bir etkiye sahip olduğuna inanabilir.⁵³ Aslında Oakes da buradan deizmin çıkmayacağını kabul etse de hâlâ koruma öğretilerinden arındırılmış bir geleneksel teizmin tam anlamda 'geleneksel teizm' olmayacağını savunmakta, ancak bunun neden böyle olması gerektiği konusunda yeterli bir açıklama sunmamaktadır.⁵⁴ Oakes burada 'ontolojik olarak parazit' bir varlığın varlığını sürdürebilmesinin Tanrı tarafından varlıkta tutulması (korunması) niteliğine özsel olarak sahip olmayı gerektirdiğine dikkat çekebilir,⁵⁵ fakat böyle bir varlıkta tutmanın sürekli yaratma ya da koruma şeklinde anlaşılması gerekmez. Tanrı'nın bir şeyi yarattıktan sonra belli bir mühlet tanıması⁵⁶ ya da gerektiğinde müdahalede bulunup ortadan kaldırması da pekâlâ düşünülebilir.

Benzer şekilde, Oakes'ın Berkeley'in 'var olmak algılanmaktır' şeklindeki düşüncesine referansla algılanan şeylerin ontolojik açıdan cevher değil, varlıklarını ruhların/zihinlerin faaliyetine borçlu oldukları, yani 'ontolojik olarak parazit' oldukları düşüncesine dayanarak yaptığı çıkarım da pek isabetli görünmemektedir. Algılanabilir varlıklara ilişkin algısal içeriklerin bir zihne (algı öznesine) dayandığı açıktır, ancak böyle bir algısal faaliyetin ontolojik yorumu, yani bu yolla algılanan *varlıkların da* Tanrı tarafından içerildiklerini ve böylece O'nun 'yönleri veya modifikasyonları' olduğunu düşünmek için bir neden görünmemektedir. Berkeley'ci 'algılanmış' olmaktan 'var olmak'a geçiş yapmak yerine böyle bir faaliyeti epistemolojik olarak yorumlamak daha makul olacaktır. Ya değilse, Tanrı'nın bilgisine konu olan varlıkların da O'nun tarafından kapsandığını, O'nun 'yönleri veya modifikasyonları' olduğunu düşünmek gerekecektir ki bu pek doğru görünmemektedir.⁵⁷ Levine'nin da belirttiği gibi, Oakes bir şeyin varlığının her anı

⁵⁰ Oakes, "Classical Theism and Pantheism: A Reply to Professor Quinn," 354.

⁵¹ Oakes, "Theism and Pantheism Again," 35.

⁵² Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 107.

⁵³ Levine, "Why Traditional Theism Does not Entail Pantheism," 18; Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*, 158.

⁵⁴ Oakes, "Theism and Pantheism Again," 35.

⁵⁵ Oakes, "Classical Theism and Pantheism: A Reply to Professor Quinn," 354.

⁵⁶ Böyle bir yaklaşım İslâm'daki "ecel" kavramıyla ilişkilendirilerek açıklanabilir.

⁵⁷ Krş. Quinn, "Divine Conservation and Spinozistic Pantheism," 293-294. Berkeley'in "Tanrı-merkezli mentalizm"inin panteizmle nasıl ilişkilendirilebileceğine dair bir çözümlene için bk. Michael P. Levine,

için zihinsel bir faaliyete dayanması gerektiği gibi bir zorunluluktan böyle bir varlığın dayandığı varlığın bir 'yönü' veya 'modifikasyon'u olmasına ilişkin bir zorunluluğa ulaşmaya çalışmaktadır, ancak neden böyle bir sonuca varmamız gerektiği konusunda ikna edici bir neden ortaya koymamaktadır. Düşünen ile düşünceleri arasında kurulan ontolojik bağımlılık ilişkisi ile Tanrı ile diğer varlıklar arasında kurulan ontolojik ilişki arasında bir benzerlik olmadığı için mantıksal açıdan aynı kefeye konulması için bir gerekçe görünmemektedir. Örneğin, *x*'in sadece düşünmek suretiyle çeşmeden su akıttığını düşünelim. Burada çeşmenin *x*'in bir yönü olduğu sonucuna varmak için hiçbir neden bulunmadığı için *x* ile çeşme arasında herhangi bir ontolojik özdeşleştirmeye gitmek de yanlış olacaktır.⁵⁸ Burada Oakes, Levine'in ifadesiyle, "*x* varlığı için *y*'ye dayanıyorsa, o halde *x* ve *y* ontolojik olarak ayrı değildir"⁵⁹ gibi bir ilkeye dayanmaktadır. Ama böyle bir ilke makul bir şekilde reddedilmeyecek bir doğru değildir, çünkü yaşamın, Tanrı'nın koruyucu faaliyetine ontolojik açıdan dayanan bir çeşmenin zorunlu sonucu olduğunu, böyle bir şeyin ancak ve ancak Tanrı tarafından gerçekleştirilebileceğini düşüsek de bu kendi başına böyle bir şeyin (bu sebeple dünyanın) Tanrı'nın bir 'yönü' olduğu; O'nunla ontolojik olarak özdeş olduğu gibi bir sonucu gerektirmez.⁶⁰ Dolayısıyla, Oakes Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki metafiziksel bağımlılık ilişkisini '*düşünen* ile *düşünceleri*' temelindeki bir analogiye dayandırarak buradan neden Tanrı'nın bu varlıkların *dayanağı/mahalli* olduğu sonucuna varmak noktasında yeterli bir gerekçe sunmamaktadır.⁶¹ O halde, düşünen ile düşünceleri arasında öngörülen ontolojik ilişkiye dayanan bir analogi temelinde Tanrı ile evren arasında da benzer bir ontolojik ilişki olduğu gibi bir çıkarımda bulunmak için bir gerekçe bulunmuyorsa Tanrı'nın diğer varlıklara ilişkin koruyucu faaliyeti düşüncesinden yola çıkarak teizmden panteizme geçmek için de bir neden olmayacaktır.⁶²

Oakes evrenin her bir parçasının Tanrı'nın bir 'yönü ya da modifikasyonu' olduğunu söylerken bununla her bir parçanın (nesnenin) Tanrı'yla özdeş olduğu gibi saçma bir düşünceye dayanmadığını ifade eder. Çünkü ona göre, *Tanrı'dan ontolojik olarak bağımsız (ayrı) olmamak* ile *Tanrı ile özdeş olmak* birbirinden farklı şeyler

"Berkeley's Theocentric Mentalism: Pantheism," *Sophia* 26, (1987): 30-40. İlginç bir şekilde William Mander 'Tanrı'nın bilgisi' ile 'olguların toplamı' arasında birebir bir eşleşmenin varlığından, yani bu iki şeyin aynı kaplama sahip olduğu düşüncesinden hareketle panteizme varılabileceğini savunmaktadır. Ancak burada böyle bir tartışmaya daha fazla girmeyeceğiz. Bk. William J. Mander, "Omniscience and Pantheism," *The Heythrop Journal* XLI, (2000): 199-208. İslam düşüncesinde de benzer bir akıl yürütmeye rastlamak mümkündür. Örneğin, Nasr'a göre, Sühreverdî 'Tanrı'nın dünya hakkındaki bilgisi' ile 'dünyanın gerçekliği' arasında bir özdeşleştirmeye gitmiştir. Bk. Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy* (Albany, New York: State University of New York Press, 2006), 100.

⁵⁸ Levine, "Why Traditional Theism Does not Entail Pantheism," 15. Yine bk. Michael Levine, "More on "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," *International Journal for Philosophy of Religion* 20, sayı 1 (1986), 31 vd.

⁵⁹ Michael Levine, "Berkeley's Theocentric Mentalism: Pantheism?," 35.

⁶⁰ Levine, "Berkeley's Theocentric Mentalism: Pantheism?," 33-34. Krş. Oakes, "Theism and Pantheism Again," 34.

⁶¹ Bk. Quinn, "Divine Conservation and Spinozistic Pantheism," 297-298.

⁶² Bk. Levine, "Berkeley's Theocentric Mentalism: Pantheism?," 33.

olup, ikincisi birinciyi gerekli kıldığı halde tersi doğru değildir.⁶³ Şimdi evrendeki varlıkların Tanrı'yla özdeş olmadığı halde ontolojik olarak O'ndan bağımsız olmadıkları teizmin temel bir öngörüsüdür, ancak sadece böyle bir gözlemden hareketle teizmin panteizmi gerektirebileceği söylenemez. Diğer taraftan, evrenin her bir parçasının (ya da evrendeki tek tek varlıkların) Tanrı'yla özdeş oldukları panteistlerin de kabul etmediği genel geçer bir düşüncedir. Ancak, Levine'in da işaret ettiği gibi, bu düşüncenin kabul edilmemesi panteizmde tek tek varlıkların toplamı ile Tanrı arasında ontolojik bir ayrıma gidildiği anlamına gelmez. Çünkü var olan şeylerin bir *birlik* oluşturduğu ve bu birliğin ilâhî olduğu panteizmin tanımlayıcı bir niteliği olarak görülmektedir. Bu noktada Oakes'ın nasıl bir panteizm kavramına sahip olduğu net olmamakla beraber Tanrı ile olumsal varlıklar arasındaki ilişkiyi bir bütün-parça ilişkisi şeklinde tasavvur ettiğini düşünmek mümkündür. Ne var ki Oakes'ın ilâhî basitlik görüşünü de savunuyor olması böyle bir yaklaşımla bağdaşmamaktadır. Oakes ya olumsal varlıkların Tanrı'nın "yönleri/parçaları" olduğunu fakat O'nunla özdeş olmadıklarını savunmak durumunda olacaktır ya da ilâhî basitlik tezine sahip çıkarak bu varlıkların Tanrı'nın "yönleri/parçaları" olmadığını kabul etmek yoluna gidecektir.⁶⁴

Tanrısal basitlik düşüncesini savunan Oakes açık bir şekilde Tanrı'nın ne sonlu varlıkların ne de 'Tanrısal fikirler'in toplamı olabileceğini düşünmektedir. Yani bu varlıklar/fikirler Tanrı'nın 'parçaları' olmadığı için 'ilâhî tabiat' ne onlardan müteşekkil görülebilir ne de onlara bölünebilir.⁶⁵ Şimdi ilâhî basitlik öğretisinin ne kadar savunulabilir olduğu tartışması bir tarafa böyle bir öğretinin panteizmle uyumlu olarak yorumlanması daha da zor görünmektedir. Eğer Tanrı ontolojik olarak basit ise sonlu varlıklar veya düşünceler nasıl O'nun yönleri veya modifikasyonları olabilir? Bir başka ifadeyle, bu varlıklar veya düşünceler Tanrı'nın yönleri veya modifikasyonları ise Tanrı nasıl her türlü bileşikliğin ötesindeki basit bir varlık olabilir? Oakes haklı olarak Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkiyi bütün-parça ilişkisi şeklinde düşünmeyebilir, böylece Tanrı'nın bu varlıkların birliğini ifade eden bir ilke olmadığını da savunabilir. Ancak bu durumda bu varlıkların Tanrı'ya ontolojik açıdan bağımlı oldukları düşüncesinin teizmi değil de panteizmi gerektirdiğinin ikna edici bir gerekçesi olabilir mi?

Sonuç olarak, Oakes'ın geleneksel teizmin panteizmi gerektirebileceğine ilişkin iddialarının birçoğu başka türlü anlaşılmaya/yorumlanmaya açık olduğu gibi, bu iddiaları temellendirmek için ileri sürülen gerekçelerin ikna edici olduğu söylenemez. Oldukça tartışmalı görünen ve teizmin de kabul etmeyeceği bir takım ontolojik varsayımlara dayanarak teizmin iddia edildiği gibi panteizmi gerektirebileceğini düşünmek zor görünmektedir. Bu noktada Tanrı ile diğer varlıklar arasında öngörülen ontolojik sezgilerin yatay sayılabilecek kapsayıcı bir varlık anlayışına, dolayısıyla muhtemelen panteist bir anlayışı zimnen içeren

⁶³ Oakes, "Theism and Pantheism Again," 33.

⁶⁴ Levine, "More on "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 34-35; Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*, 155-156.

⁶⁵ Oakes, "Does Traditional Theism Entail Pantheism?," 111.

sezgilere dayandığı söylenebilir. Elbette, başta da ifade ettiğimiz gibi, teizmin öngördüğü Tanrı-âlem ilişkisini açıklamanın önünde bir takım zorluklar olabilir, ancak bunları panteist veya panteist-vari bir yorumla aşmak rasyonel bir tercih olarak durmadığı gibi, bunun geleneksel teizmle uyumlu olduğunu düşünmek için de ikna edici bir neden görünmemektedir. Dolayısıyla bütün bu iddialara karşın, Quinn'in de iddia ettiği gibi,⁶⁶ geleneksel teizmin Tanrı ile âlem arasında öngördüğü metafiziksel bağımlılık ilişkisinin, 'kendine özgü (*sui generis*)' bir ilişki olduğunu düşünmek de pekâlâ mümkündür.

⁶⁶ Quinn, "Divine Conservation and Spinozistic Pantheism," 298.

KAYNAKÇA

Adams, Robert M. *Leibniz: Determinist, Theist, Idealist*. New York: Oxford University Press, 1994.

Aktürk, Eyüp. "Tanrı-Mekân İlişkisi: 'Her Yerde Bulunma' ve 'Aşkınlık' Sorunu." *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8, sayı 2 (2016): 942-961.

Alston, William P. "Hartshorne and Aquinas: A Via Media." *Existence and Actuality: Conversations with Charles Hartshorne*. ed. John B. Cobb & Franklin I. Gamwell. Chicago: The University of Chicago Press, 1984.

Bayrakdar, Mehmet. *Bir Hıristiyan Dogması: Teslis*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.

Gerson, Lloyd P. *God and Greek Philosophy*. London: Routledge, 1990.

Hedley, Douglas. "Pantheism, Trinitarian Theism and the Idea of Unity: Reflections on the Christian Concept of God." *Religious Studies* 32, (1996): 61-77.

Helm, Paul. "God and Spacelessness." *Philosophy* 55, sayı 212 (1980): 211-221.

Leibniz, G. W. & Clarke, Samuel. *Correspondence*. ed. Roger Ariew. Indianapolis: Hackett Pub. Co., 2000.

Levine, Michael. "Why Traditional Theism Does not Entail Pantheism." *Sophia* 23, (1983): 13-20.

Levine, Michael P. "More on "Does Traditional Theism Entail Pantheism?"" *International Journal for Philosophy of Religion* 20, sayı 1 (1986): 31-35.

Levine, Michael P. "Berkeley's Theocentric Mentalism: Pantheism." *Sophia* 26, (1987): 30-41.

Levine, Michael P. *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*. London: Routledge, 1994.

Macdonald, D. B. "Continuous Re-Creation and Atomic Time in Muslim Scholastic Theology." *Isis* 9, sayı 2 (1927): 326-344. (Türkçe çevirisi: D. B. Macdonald, "Klasik Dönem Kelâmında Atomcu Zaman ve Sürekli Yeniden Yaratma." Çev. Mehmet Bulğen, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14, sayı 1 (2016): 279-297).

Mander, William J. "Omniscience and Pantheism." *The Heythrop Journal* XLI, (2000): 199-208.

Moore, G. E. *Philosophical Studies*. London: Routledge, 1922.

Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Philosophy from its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*. Albany, New York: State University of New York Press, 2006.

Oakes, Robert. "Classical Theism and Pantheism: A Victory for Process Theism?." *Religious Studies* 13, sayı 2 (1977): 167-173.

Oakes, Robert. "Classical Theism and Pantheism: A Reply to Professor Quinn." *Religious Studies* 16, sayı 3 (1980): 353-356.

Oakes, Robert. "Does Traditional Theism Entail Pantheism?." *American Philosophical Quarterly* 20, sayı 1 (1983): 105-112.

Oakes Robert. "Theism and Pantheism Again." *Sophia* 24 (1985): 32-37.

Oakes, Robert. "God and Cosmos: Can the "Mystery of Mysteries" Be Solved?." *American Philosophical Quarterly* 33, sayı 3 (1996): 315-323.

Oakes, Robert. "The Divine Infinity: Can Traditional Theist Justifiably Reject Pantheism?." *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 251-265.

Oakes, Robert. "Divine Omnipresence and Maximal Immanence: Supernaturalism versus Pantheism." *American Philosophical Quarterly* 43, sayı 2 (2006): 171-179.

Oppy, Graham. "Pantheism, Quantification and Mereology." *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 320-336.

Plantinga, Alvin. *Tanrı'nın Bir Tabiatı Var mı?*. çev. Mehmet Sait Reçber. Ankara: Elis, 2014.

Quinn, Philip L. "Divine Conservation and Spinozistic Pantheism." *Religious Studies* 15, sayı 3 (1979): 289-302.

Reçber, Mehmet Sait. "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi." *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3, (2020): 5-27.

Spinoza, Benedict de. *Ethics*. ed. M. J. Kisner, İng. Çev. M. Silverthorne & M. J. Kisner. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Sprigge, T. L. S. "Pantheism." *The Monist* 80, sayı 2 (1997): 191-217.

ABSTRACT**Oakes, Theism and Pantheism**

The article aims to give a critical examination of the question as to whether traditional theism entails pantheism by reference some of the theses advanced by Robert Oakes. In doing this, firstly, it gives a brief conceptual analysis of the terms 'theism' and 'pantheism' and then it provides a description of Oakes' arguments for the conclusion that traditional theism may entail pantheism. Having examined the arguments put forward for the contention that some traditional theistic teachings may have pantheistic implications together with the objections that can be levelled against such a view, the article maintains that the teachings in question can be defended in a non-pantheistic way. Given that the view that traditional theism entails pantheism depends on some extensionalist ontological intuitions for its validity, it is argued that it might have an implicit pantheistic assumption at the background. Having considered that Oakes' arguments are both unconvincing and incompatible with the basic tenets of traditional theism, it is concluded that it is not plausible to overcome the difficulties facing traditional theism on the issue of God and the World in a pantheistic or semi-pantheistic manner.

Keywords: Oakes, God, Theism, Pantheism, World, Creation.